

Małgorzata Pytlak

Zasiedlenie Przedmieścia Santockiego w Gorzowie Wielkopolskim w świetle odkrycia osadnictwa z przełomu epoki brązu i żelaza, okresu średniowiecza oraz nowożytnego cmentarza

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 18, 17-30

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Pytlak
Gorzów

Zasiedlenie Przedmieścia Santockiego w Gorzowie Wielkopolskim w świetle odkrycia osadnictwa z przelomu epoki brązu i żelaza, okresu średniowiecza oraz nowożytnego cmentarza

Badania wykopaliskowe w trakcie przebudowy budynku nr 3 Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Gorzowie Wlkp., ul. Teatralna 25, dawny Krajowy Dom Ubogich, zostały wywołane odkryciem dwóch czaszek ludzkich, na które natrafiono w trakcie prac ziemnych prowadzonych na zewnątrz tegoż budynku. Inwestor powiadomił o odkryciu szczątków ludzkich policję i prokuraturę. Czaszki przekazano do Zakładu Patomorfologii Pracowni Medycyny Sądowej przy Samodzielnym Publicznym Szpitalu Wojewódzkim w Gorzowie Wielkopolskim¹. Poinformowano także archeologów z Muzeum Lubuskiego w Gorzowie Wlkp.² Archeolodzy podczas lustracji wewnątrz jak i na zewnątrz remontowanego budynku oprócz wspomnianych szczątków ludzkich natrafili na ułamki ceramiki zarówno kultury łużyckiej jak i z okresu wczesnego średniowiecza. Ponadto pod posadzką budynku odsłonięto kamienno-ceglane fundamenty i fragmenty murów. Prace badawcze prowadzono dwutorowo. Mgr inż. arch. Henryk Kustosz dokonał inwentaryzacji odkrytych w trakcie prac ziemnych fundamentów i murów wewnątrz budynku, natomiast archeolodzy wyeksplorowali szczątki ludzkie oraz zadokumentowali ślady osadnictwa pradziejowego i z okresu średniowiecza³.

-
- 1 Badania J. Stańczyk, *Ekspertyza sądowo-lekarska nr PMS 78/2010 z dnia 20 V 2010 r.* (mps. archiwum policji). Mimo próśb archeologów o zwrot czaszek celem badań antropologicznych na wniosek asesora prokuratury szczątki te pogrzebano w Gorzowie Wlkp. na cmentarzu komunalnym.
 - 2 W dniach od 22 IV do 22 XI 2010 przeprowadzono badania archeologiczne na terenie Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Gorzowie Wlkp. przy ul. Teatralnej 25, na działce nr 2534, budynek nr 3. Ratownicze badania wykopaliskowe prowadzili z ramienia Muzeum Lubuskiego w Gorzowie Wlkp. mgr Małgorzata Pytlak wraz z Konradem Fijałkowskim. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Gorzowie Wlkp. sfinansowała badania archeologiczne.
 - 3 Henryk Jan Kustosz, *Inwentaryzacja konserwatorska zachowanych piwnic (fot.)i reliktów architektonicznych (fundamentów)odsłoniętych pod poziomem parteru części niepodpiwniczonej budynku w trakcie realizacji jego przebudowy i prowadzonych prac archeologicznych, Gorzów Wlkp. kwiecień – maj 2010*, mps archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Gorzowie Wlkp.; Małgorzata Pytlak, Konrad Fijałkowski, *Sprawozdanie z ratowniczych archeologicznych badań wykopaliskowych w związku z przebudową budynku nr 3 Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej przy ul. Teatralnej 25 w Gorzowie Wlkp.* Gorzów Wlkp. 2010 r., mps archiwum Działu Archeologii Muzeum Lubuskiego im. J. Dekerta w Gorzowie Wlkp.

Przedmieście Santockie

Gorzów Wielkopolski – *Landisberch Nova* – został założony w 1257 roku przez margrabiów brandenburskich i jak pisze Wędzki, jego (Gorzowa) rozplanowanie „nosi znamiona jednorazowego wytyczenia”. Miasto miało kształt podkowiasto-trapezowaty o wymiarach 400 x 600 m. Jego osią była wytyczona ze wschodu na zachód biegnąca droga (dziś ul. Sikorskiego)⁴. Po wybudowaniu murów obronnych (połowa XIV wieku) dostępu do miasta od strony wschodniej broniła Brama Santocka. Na wschód od niej wzdłuż drogi prowadzącej do Santoka rozwinęło się Przedmieście Santockie, zajmujące obszar obecnych ulic: Warszawskiej, Teatralnej. Folwarki miejskie oraz stodoły, szczególnie intensywnie stawiane od 1540 roku, kiedy to ze względów pożarowych nakazano ich budowę poza murami miejskimi, stanowiły o charakterze wiejskim Przedmieścia Santockiego. Najprawdopodobniej już w XIV wieku wybudowano dla ludności mieszkającej na tym przedmieściu, ale także dla podróżnych kaplicę pw. św. św. Wawrzyńca i Gertrudy wraz ze szpitalem i cmentarzem. Jest to tylko przypuszczenie, bo w źródłach znana jest dopiero data nadania kaplicy nowego uposażenia - rok 1458. Można zgodzić się z rozumowaniem Rackwitza, autora historii kościoła Zgody, że skoro w zachowanym dokumencie nie ma mowy o nowo budowanej kaplicy, ale o wzniesieniu uposażenia dla niej, to świątynia ta istniała wcześniej. Tym bardziej, że może istnieć związek z wezwaniem kaplicy – św. Gertruda, a podziałem miasta w średniowieczu na cztery kwartały, z których jeden był kwartałem św. Gertrudy⁵. Kolejną informacją dotyczącą funkcjonowania kaplicy św. św. Wawrzyńca i Gertrudy był przekaz o możliwości darmowego grzebania zmarłych na przyległym doń cmentarzu. Na cmentarzu przy kościele mariackim opłata za pochówek w XVI wieku wynosiła 2 talary 16 groszy i była dla części ludności zbyt wygórowana⁶.

Kaplica została zniszczona w czasie wojny trzydziestoletniej, a na jej miejscu wzniesiono w latach 1696–1704 kościół Zgody z przeznaczeniem zarówno dla wyznawców luteranizmu jak i religii reformowanej⁷. Obecnie kościół Zgody, po przebudowie i rozbudowie, jest świątynią katolicką pw. św. Antoniego Padewskiego i św. Stanisława Kostki przynależną do klasztoru oo. kapucynów.

Podczas budowy domu zakonnego oo. kapucynów w 1982 roku, natrafiono na fragment cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej (IV/V okres brązu/ halsztat), gdzie wyeksplorowano cztery groby ciałopalne. Ponadto zarejestrowano pochówki szkieletowe, które uznano za nowożytny⁸.

4 A. Wędzki, *Gorzów od czasów najdawniejszych do schyłku średniowiecza*, w: *Dzieje Gorzowa* t. I, red. J. Benyskiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, Gorzów Wielkopolski 1990, s. 40.

5 A. Rackwitz, *Geschichte der Konkordienkirche in Landsberg a. W.*, „Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark”, z. 8, 1899, s. 22-23.

6 Z. Boras, *Miasto Gorzów w czasach nowożytnych*, w: *Dzieje Gorzowa*, dz. cyt.; s. 110. Autor odwołuje się do pracy A. Engelen, F. Henniga, *Geschichte der Stadt Landsberg an der Warte*, Landsberg 1857, s.93, w której mowa jest o kościele św. Katarzyny „die armen Leute werden auf den St. Katharinenkirchhof ohne Entgelt gelegt“.

7 Z. Boras, dz. cyt., s. 127.

8 Szczegółowe dane o znaleziskach archeologicznych T. Szczurek, *Osadnictwo na terenie Gorzowa Wielkopolskiego przed lokacją miasta, Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*, *Zeszyty Naukowe* nr 6, s. 122-123, Gorzów Wlkp. 2006.

Przedmieście Santockie zmieniło charakter wiejski na miejski w XIX wieku. Na przełomie XVIII i XIX wieku wybudowano wspomniany Dom Ubogich, następnie w roku 1847 rozpoczęto budowę szpitala (ul. Szpitalna). Budynek teatru wzniesiono w 1873 roku (ul. Teatralna). Podczas prac ziemnych przy przebudowie teatru w latach 1925–1926 i 1930 roku odkryto między innymi neolityczny grób szkieletowy (kultura amfor kulistych, połowa III tysiąclecia), bogate cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej oraz groby wczesnośredniowieczne. Na liczne zabytki kultury łużyckiej pochodzące z cmentarzyska natrafiono przy budowie szkoły miejskiej w 1859 roku, obecnie Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 3 przy ul. Warszawskiej. Oprócz naczyń pozyskano paciorki szklane, pierścionek brązowy, kulki gliniane.

Nadzory archeologiczne prowadzone przez pracowników gorzowskiego Muzeum towarzyszące pracom ziemnym na ul. Szkolnej, Ogrodowej, Teatralnej obfitowały w znaleziska ułamków ceramiki kultury łużyckiej, późnego średniowiecza i czasów nowożytnych. W listopadzie 1984 roku archeolodzy wspomnianego muzeum, podczas penetracji powierzchniowej uliczki prowadzącej do Warty, a będącej przedłużeniem ul. Szpitalnej, zarejestrowali cztery wióry krzemienne (mezolit?), fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych i późnośredniowiecznych⁹.

Teren Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej z racji nadrzecznej położenia, wpisuje się w kontekst osadniczy od epoki kamienia po czasy współczesne.

Krajowy Dom Ubogich i Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa

W latach 1799–1804 z inicjatywy króla Fryderyka Wilhelma II wybudowano w Gorzowie (Landsbergu) Krajowy Dom Ubogich. Dom ten przeznaczony był dla bezdomnych z terenu całej Nowej Marchii, jako miejsce ich zamieszkania i pracy. Skrzydło wschodnie, usytuowane w zespole Krajowego Domu Ubogich, było aresztem i więzieniem dla mężczyzn. W 1914 roku skrzydło to adaptowano na dom dla robotników sezonowych, zmieniając pierwotne rozplanowanie wnętrza. Od 1920 roku cały zespół Krajowego Domu Ubogich został przekazany na potrzeby Pruskiego Rolniczego Zakładu Badawczego. W 1926 roku po stronie wschodniej omawianego budynku założono nowy dziedziniec, przy którym wzniesiono magazyn, zrealizowany wg projektu architekta A. Spechta. W 1937 roku budynek nr 3 zaadaptowano na potrzeby Instytutu Gleboznawstwa, remontując i przekształcając układ wnętrza. W 1945 roku cały zespół został przejęty przez Skarb Państwa Polskiego. W gmachu głównym umieszczono Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa, funkcjonujący do 1995 roku. Skrzydło wschodnie w roku 1961 adaptowano na mieszkania. Po rozwiązaniu Instytutu cały zespół przekazano Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej¹⁰. W 2010 roku rozpoczęto gruntowny remont budynku nr 3.

9 T. Szczurek, dz. cyt., s. 118-121.

10 Dane historyczne opracowano na podstawie Karty Ewidencyjnej Zabytków Architektury i Budownictwa, nr 602, autorka: Kazimiera Kalita-Skwirzyńska, 1996 r.

Na terenie Krajowego Domu Ubogich znajdował się szpital i związany z nim cmentarz, na którym mieli być chowani pensjonariusze Krajowego Domu Ubogich. Cmentarz ten miał znajdować się w narożniku obecnych ulic Szpitalnej i Warszawskiej, o czym wiadomo między innymi z literatury¹¹. Na planie miasta z 1864 roku w opisanym miejscu zaznaczono cmentarz, aczkolwiek nie jest wykluczone, że był on powiązany ze szpitalem miejskim, który zaczęto budować w 1848 roku przy ul. Szpitalnej (Ufer Str.). Cmentarz ten został przeniesiony przed 1888 rokiem na skarpe pomiędzy ul. Okólną i Pomorską.

Badania archeologiczne prowadzone w 2010 roku przy ul. Teatralnej 25 objęły swym zasięgiem trzy wykopy sondażowe usytuowane po stronie wschodniej budynku nr 3, wnętrze tego budynku oraz wykop wokół budynku, odsłaniający fundamenty (ryc. nr 1).

Cmentarz

W wykopie nr 1 o wymiarach 2 m x 3 m, usytuowanym przy ścianie wschodniej budynku nr 3, w odległości ok. 7, 20 m od jego narożnika południowo-wschodniego odkryto i wyeksplorowano trzy niezachowane w pełni ludzkie pochówki szkieletowe.

W odległości ok. 1 m od fundamentu budynku na głębokości ok. 1,20 m od poziomu gruntu natrafiono na pochówek szkieletowy (grób nr 1) (fot. nr 2). Była to kobieta w wieku *maturus* (40-45 lat), o delikatnej budowie ciała. Pochowano ją w drewnianej trumnie w kształcie trapezu, o szerokości ok. 40 cm. Grubość desek trumny wynosiła ok. 2 cm. Zmarłą pogrzebano na linii wschód-zachód, z głową na zachód (czaszka przekazana do badań patomorfologicznych)¹², aczkolwiek w dostarczonym przez archeologów do badań antropologicznych materiale kostnym rozpoznano trzy fragmenty czaszki (kość ciemieniową, jeden z fragmentów brzegu ze szwem oraz niekompletną zuchwę). Kobietę pogrzebano w pozycji wyprostowanej, na plecach. Ręce miała ułożone wzdłuż ciała, kończyny dolne zniszczone na wysokości łydek wykopem kanalizacyjnym. Mierzyła ok. 158-161 cm wzrostu. Cierpiała na zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa, zwłaszcza w odcinku piersiowym i lędźwiowym (osteofity i guzki Schmorla). Ponadto zaobserwowano zmiany wokół powierzchni stawowych na kościach przedramienia w postaci zgrubień¹³. W grobie nie natrafiono na ślady po ubraniu, obuwiu ani innych przedmiotach, które mogły być włożone celowo.

Również w odległości ok. 1 m od fundamentu budynku, na podobnej głębokości jak grób nr 1 odkryto szkielet mężczyzny w wieku 40-45 lat o masywnej budowie ciała (grób nr 2) (fot. nr 3). Wkop grobowy był czytelny i znajdował się w odległości

11 J. Zysnarski, *Encyklopedia Gorzowa*, Bydgoszcz 2007, s. 308.

12 J. Stańczyk, dz. cyt.

13 I. Teul, *Analiza antropologiczno-paleopatologiczna szkieletów ludzkich pochodzących z badań na stanowisku przy ulicy Teatralnej 25 w Gorzowie Wielkopolskim*. Katedra i Zakład Anatomii Prawidłowej i Klinicznej PUM w Szczecinie, Szczecin 2011, s. 5-7, (mps archiwum Działu Archeologii Muzeum Lubuskiego w Gorzowie Wlkp.)

ok. 25 cm od pochówku nr 1. Mężczyznę pogrzebano w drewnianej, w kształcie trapezu trumnie, o szerokości ok. 40 cm, na linii wschód-zachód z głową na zachód (czaszka podobnie jak kobiety z grobu nr 1 została przekazana do badań patomorfologicznych), zaś kończyny dolne także były ucięte wykopem pod rurę kanalizacyjną. Zmarły spoczywał na plecach, w pozycji wyprostowanej z rękoma ułożonymi wzdłuż ciała. Mierzył 165-167 cm wzrostu. W trakcie badań antropologicznych zaobserwowano zmiany degeneracyjne kręgosłupa (osteofity i dołki po guzkach Schmorla), a także zmiany zwyrodnieniowe i pozapalne na nasadzie kości ramiennych świadczące o silnym obciążeniu stawu łokciowego¹⁴. W grobie nie natrafiono na ślady po ubraniu, obuwiu czy celowo włożonych przedmiotach, natomiast znajdował się tam materiał ruchomy: 2 ułamki ceramiki kultury łużyckiej, 1 fragment dna naczynia szklanego z XIX wieku.

W grobie nr 3, znajdującym pod grobem nr 1, na głębokości ok. 1,40 m od poziomu gruntu zarejestrowano pochówek dorosłego mężczyzny w wieku 35-45 lat o mocnej, masywnej budowie. Podczas eksploracji nie znaleziono jego czaszki (fot. nr 4). Zmarłego pogrzebano w odległości 0,80 m od fundamentu budynku, na linii wschód-zachód, z głową na zachód, na plecach, w pozycji wyprostowanej, z rękoma złożonymi na brzuchu. Mężczyzna mierzył ok. 166-168 cm wzrostu. W trakcie badań antropologicznych zaobserwowano u niego zmiany zwyrodnieniowe kręgów lędźwiowych: słabe dołki po guzkach Schmorla i osteofity. Masywne kości i silnie zaznaczona rzeźba przyczepów mięśniowych świadczą, że mężczyzna za życia pracował fizycznie, wykonując pracę wysiłkową. Bardzo mocno zaznaczone guzowatości naramienne świadczą o pracy przy dźwiganiu, przenoszeniu. Zmiany w obrębie stawu szczytowo-obrotowego, mostkowo-obojczykowego, łokciowego i degeneracyjne w odcinku piersiowym i lędźwiowym potwierdzają tę hipotezę¹⁵. Mężczyzna został pochowany w prostej drewnianej trumnie. Nie natrafiono przy nim na ślady po ubraniu, obuwiu ani innych przedmiotach. Należy dodać, że grób nr 3 został częściowo wkopany w warstwę kulturową z epoki brązu (kultura łużycka). W trakcie dokumentacji profilu północnej ściany wykopu doszło do obsunięcia ziemi i ukazały się szczątki kolejnego osobnika, które nie zostały wyeksplorowane. Również pod pochówkiem nr 2 znajdował się kolejny grób.

W wykopie sondażowym nr 2, o wymiarach 2, 50 m x 2 m, usytuowanym w odległości ok. 10, 5 m od narożnika południowo-wschodniego budynku, na osi wejścia do piwnicy budynku, na głębokości 1,40 m od poziomu gruntu, zarejestrowano wkopy grobowe. Wyeksplorowano jeden pochówek szkieletowy mężczyzny w wieku 40-50 lat (fot. nr 5). Grób znajdował się w odległości 0,70 m od fundamentu budynku. W trakcie eksploracji nie znaleziono czaszki. Zmarłego pogrzebano w drewnianej trumnie, na linii wschód-zachód z głową na zachód. Mężczyzna spoczywał w pozycji wyprostowanej, na plecach z rękoma ułożonymi wzdłuż tułowia. Mierzył 165-169 cm wzrostu. W trakcie badań antropologicznych zaobserwowano zmiany zwyrodnieniowo-degeneracyjne w obrębie odcinka piersiowego, lędźwiowego i na kości krzyżowej. Zarejestrowano także na jednym z zachowanych trzonów żeber

14 I. Teul, dz. cyt., s. 9, 13.

15 I. Teul, dz. cyt., s. 17.

śląd po wygojonym złamaniu. W przypadku opisanego powyżej szkieletu mężczyzny zaobserwowane zmiany chorobowe wynikały przede wszystkim z silnego obciążenia układu kostno-stawowego przez pracę fizyczną¹⁶. W grobie tym natrafiono na drapacz krzemienisty, odłupkę krzemienistą, 1 ułamek ceramiki kultury łużyckiej, 1 ułamek ceramiki nowożytniej.

Z wykopu nr 2 pozyskano także czaszkę mężczyzny w wieku 30-35 lat. Nie natrafiono przy niej na resztę szkieletu, co może być wynikiem wcześniejszych prac ziemnych (budowa kanalizacji). Czaszka średnio duża i masywna, z zaznaczonymi średnio wydatnymi łukami brwiowymi i *glabella*¹⁷, guzy czołowe i ciemieniowe małe, czoło pochyłe, lekko wypukłe, kresy skroniowe wyraźne, oczodoły niskie kształtu prostokątnego, duże, brzeg górny oczodołu zaokrąglony, gruby¹⁸. W trakcie badań antropologicznych zaobserwowano w szczęce liczne ślady po stanach zapalnych, ropniach, które przyczyniły się do zapalenia zatoki szczękowej. Mężczyzna za życia cierpiał również na zapalenie zatok czołowych, o czym świadczą zmiany na powierzchni w postaci licznych nierówności i chropowatości¹⁹.

Przy profilu południowym na głębokości (ok. 1,40 m od poziomu gruntu) zarejestrowano kolejny wkop grobowy. Podczas doczyszczania wykopu obsunął się profil południowy, uniemożliwiając eksplorację kolejnego pochówku.

Wykop nr 3 miał wymiary 2,50 m x 2 m, był usytuowany w odległości ok. 3 m od narożnika południowo-wschodniego budynku, na osi kolejnego wejścia do piwnicy. Pochówki znajdowały się po obu stronach wejścia, na głębokości ok. 1,20 m od powierzchni gruntu. Nie zostały one wyeksplorowane, gdyż większe części szkieletów znajdowały się poza wykopem objętym pracami ziemnymi.

Z powodu ograniczeń, wynikających z zakresu prac ziemnych, dalszych prac archeologicznych przy eksploracji pochówków zaniechano. Należy dodać, że podczas rozmowy z mgr. inż. arch. W. Kłosowskim, właścicielem budynku sąsiadującego z budynkiem nr 3 (magazyn wybudowany w 1926 roku, ul. Teatralna 25c), pozyskano informację, że na przełomie 1999 i 2000 roku, wykonując wykop pod media do swojego budynku, natrafił na kilka szkieletów ludzkich, o czym powiadomił ówczesny urząd Konserwatora Zabytków. Brak jest dalszych danych dotyczących tego wydarzenia.

Podczas prac archeologicznych wyeksplorowano cztery pochówki szkieletowe oraz jedną czaszkę. Ustalono płeć dla czterech mężczyzn i jednej kobiety. Wszyscy zmarli byli dorosłymi w wieku od 30 do 50 lat, których pochowano w drewnianych trumnach w kształcie trapezu. Zmarli leżeli na linii wschód-zachód, z głowami na zachód, na plecach, w pozycji wyprostowanej, z rękoma ułożonymi wzdłuż ciała (trzy pochówki) lub z rękoma ułożonymi na brzuchu (jeden pochówek). Przy zmarłych nie natrafiono na żadne wyposażenie. Ułamki ceramiki kultury łużyckiej, narzędzia krzemienne oraz fragment nowożytnego naczynia szklanego, które znajdowały się przy pochówkach nr 2 i 4, dostały się do grobów najprawdopodobniej

16 I. Teul, dz. cyt., s. 22.

17 Gładyszka, łac. glabella, kość środkowej dolnej części czoła.

18 I. Teul, dz. cyt., s. 24.

19 I. Teul, dz. cyt., s. 25.

przypadkowo, podczas kopania. Nie zarejestrowano śladów po ubraniach i butach. Zmarłych grzebano w dwóch poziomach, jednego na drugim. Na podstawie wyników badań antropologicznych zmarli, pogrzebani na cmentarzu przy ul. Teatralnej, byli średniego wzrostu, ale ich wzrost był nieco wyższy od danych zbiorczych dla Polski z okresu późnego średniowiecza (XIII-XV w.) i czasów nowożytnych (XVI-XIX w.)²⁰. Zmarli cierpieli przede wszystkim na zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa oraz kończyn górnych, co najpewniej związane było z ich ciężką pracą fizyczną, np. przy przenoszeniu i dźwiganiu ciężarów²¹.

Brak dewocjonałów i celowo włożonych przedmiotów w grobach utrudnia określenie czasu, kiedy zmarli zostali pochowani, ale także ukazuje ubóstwo osób, grzebanych na tej nekropolii. Natomiast pochówki w trumnach, nawet tak ubogich ludzi, sugerują funkcjonowanie cmentarza w czasach nowożytnych. Należy podkreślić, że układ szkieletów w trumnach oraz ich wzajemne szeregowo położenie wskazuje na regularne pochówki cmentarne. Można przypuszczać, że na początku XIX wieku za oknami więzienia, w odległości ok. 1 m od budynku grzebano zmarłych. Wyniki badań antropologicznych, mimo że grupa badawcza była niewielka, ukazały zniszczonych ciężką pracą fizyczną i złymi warunkami bytowymi ludzi²². Wielkość tego nieznanego do tej pory cmentarza sięgała do budynku magazynu, powstałego w 1926 roku (obecnie własność W. Kłosowskiego) bądź dalej. Jest to teren ponad 12 m szerokości ok. 37 m długości. Podczas eksploracji pochówków zwrócono uwagę na zniszczone kończyny dolne zmarłych. Uszkodzenie szkieletów nastąpiło w czasie wykopu pod instalację kanalizacyjną. Budowę sieci kanalizacyjnej przy budynku nr 3 prowadzono około 2000 roku (dane zasłyszane).

Na koniec należy zaznaczyć, że podczas prac ziemnych, które prowadzono w przyszłości przy omawianym budynku nr 3 prawdopodobnie zostaną odkryte kolejne ludzkie pochówki.

Ślady osadnictwa epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, średniowiecza oraz czasów nowożytnych

Podczas prowadzonych przy budynku nr 3 i w jego wnętrzu prac wykopaliskowych, odkryto ślady osadnictwa epoki brązu, kultura łużycka²³. Jak wspomniano powyżej, w wykopie nr 1 po zewnętrznej, wschodniej stronie budynku, na głębokości 1, 50 m od poziomu gruntu zarejestrowano fragment warstwy kultury łużyckiej. Z terenu tego wykopu pozyskano 1 wiórek i 3 odłupki krzemienne oraz 10 ułamków brzuśców naczyń tej kultury. Ponadto zarejestrowano 3 fragmenty naczyń późnośredniowiecznych (siwaki), 2 fragmenty cybuchów fajek glinianych (XVIII/ XIX wiek), ułamki dwóch małych naczynek szklanych z XIX wieku, prawdopodobnie butele-

20 I. Teul, dz. cyt., s. 2.

21 I. Teul, dz. cyt., s. 26.

22 I. Teul, dz. cyt., s. 26.

23 Kultura łużycka, kultura archeologiczna występująca na terenie Polski od ok. 1300 do 400 lat p.n.e. Chronologię osady odkrytej na ul. Teatralnej można określić na IV/V okres brązu /halsztat (1100 – 400 lat p.n.e.).

czek na lekarstwa. Z wykopu nr 2 wydobyto 1 odłupek krzemieny, 7 ułamków naczyń kultury łużyckiej, w tym 6 fragmentów brzuśców i 1 fragment wylewu naczynia o średnicy ok. 20 cm.

Fragmety warstwy kultury łużyckiej zarejestrowano w wykopie odsłaniającym fundamenty budynku, po jego stronie zewnętrznej. Wykop ten okalał cały budynek, ale ułamki ceramiki tej kultury zarejestrowano tylko po stronie wschodniej, przy narożniku północno-wschodnim (ryc. nr 1). Warstwa kulturowa zachowała się przerywanymi fragmentami pod fundamentem budynku. Pozyskano 35 ułamków naczyń, w tym 4 fragmenty wylewów, 1 fragment dna oraz fragment talerza.

Prawdopodobnie w okresie, kiedy budynek nr 3 był więzieniem, pobudowano cele, po których pozostały solidne fundamenty kamienne. Tuż pod fundamentami zewnętrznymi jak i wewnętrznymi zarejestrowano fragmenty ciemnobrązowej warstwy ziemi z uławkami ceramiki kultury łużyckiej (fot. 7).

Z wnętrza remontowanego budynku pozyskano 21 ułamków naczyń kultury łużyckiej, w tym: 5 fragmentów wylewów, 2 fragmenty den, 14 brzuśców. Ponadto dwa fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych, w tym wylew z ornamentem falistej linii oraz 2 ułamki naczyń nowożytnych: fragment wylewu kamionki z oliwkowym szkliwem oraz niewielkiego glinianego naczynka wewnątrz z żółtym szkliwem, na zewnątrz z brązowym.

W czasie prac ziemnych przy rozbiórce fundamentów ścian działowych oraz podczas prac przy izolacji fundamentów ścian nośnych zarejestrowano fragmenty warstwy kulturowej kultury łużyckiej oraz cztery jamy osadnicze.

Jamy te (obiekty nr 5, 6, 7, 8) znajdowały się na głębokościach od 0,70 m do 1,70 m od poziomu gruntu. Ich wielkości oscylowały od 1 m x 0,70 m x 0,50 m do 1,75 x 60 x 30 m, zaś miąższość wynosiła ok. 0,25 m. Wszystkie wypełnione były ciemnobrązową ziemią z uławkami ceramiki kultury łużyckiej. W sumie z tych obiektów pozyskano 161 ułamków naczyń tej kultury, 6 fragmentów kości zwierzęcych oraz 5 odłupków krzemienych. Jamy łączyła warstwa kulturowa.

Podczas badań archeologicznych prowadzonych przy remoncie budynku nr 3 dawnego Krajowego Domu Ubogich natrafiono na ślady osadnictwa pradziejowego oraz odkryto fragment cmentarza nowożytnego z XIX wieku, funkcjonującego na potrzeby Krajowego Domu Ubogich²⁴. Warto podkreślić, że dzięki badaniom wykopaliskowym pozyskano dane o mieszkańcach Gorzowa zaliczanych do najuboższych warstw społecznych.

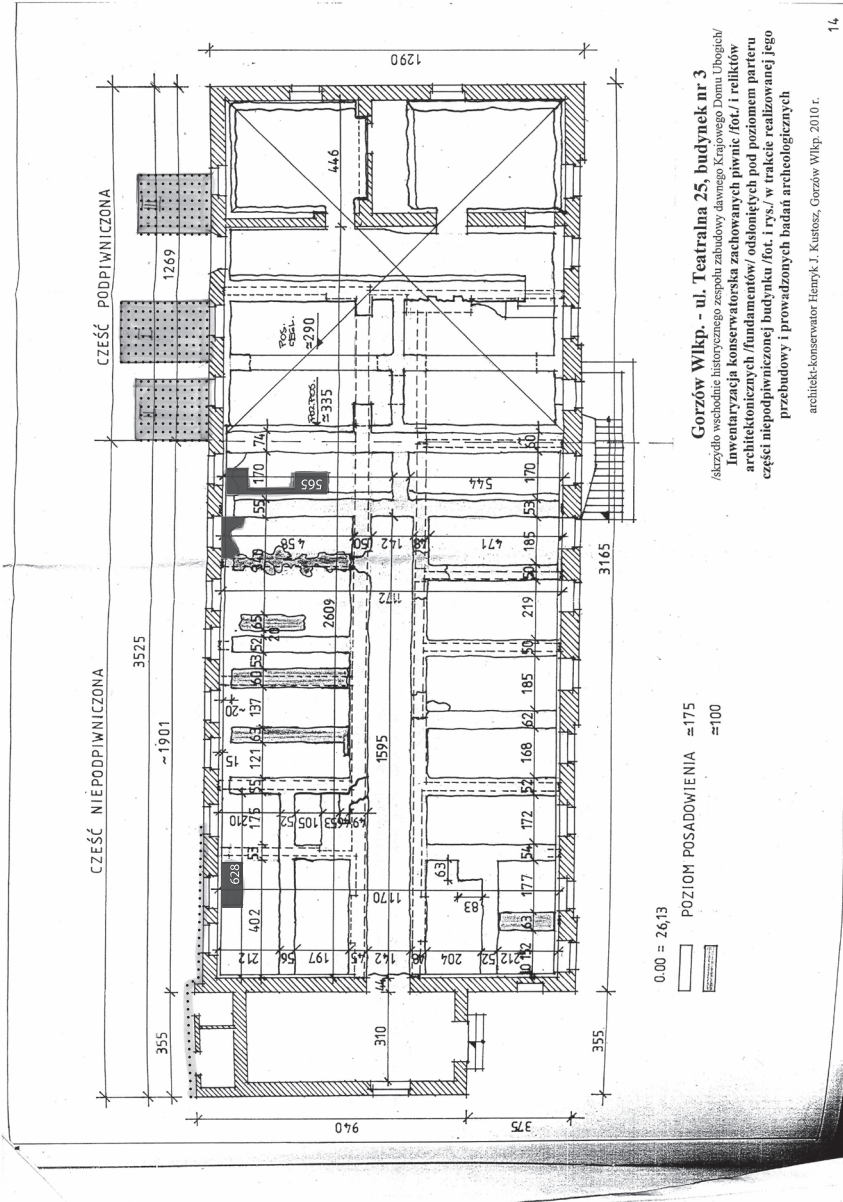
Zarejestrowano nawarstwienia kulturowe z przełomu epoki brązu i żelaza. Wyróżniono 4 obiekty kultury łużyckiej – jamy osadnicze. Pozyskano łącznie 232 ułamki naczyń kultury łużyckiej. Natrafiono także na kości zwierzęce i wyroby krzemienne. Na powierzchni remontowanego budynku odkryto ponadto ułamki ceramiki wczesno- i późnośredniowiecznej, fragmenty naczyń nowożytnych, fragmenty cybuchów fajek glinianych oraz fragmenty naczyń szklanych – butelki apteczne.

24 Nie jest znana data zamknięcia opisywanego cmentarza. Najdłużej mógł funkcjonować do roku 1920, do momentu przekazania Krajowego Domu Ubogich na potrzeby Pruskiego Rolniczego Zakładu Badawczego.

Pojedyncze fragmenty naczyń wczesno- i późnośredniowiecznych mogą być znaleziskami przypadkowymi, ale należy pamiętać, że w pobliżu zarejestrowano ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Młodsze warstwy osadnicze (średniowieczne) mogły zostać zniszczone pracami budowlanymi i wykopami grobowymi z przełomu XVIII i XIX wieku.

Budynek nr 3 dawnego Krajowego Domu Ubogich został wybudowany na osadzie kultury łużyckiej z przełomu epoki brązu i żelaza, o czym świadczą zadokumentowane podczas prac wykopaliskowych jamy osadnicze z licznymi ułamkami ceramiki naczyniowej oraz fragmenty warstwy kulturowej. Osadę tę należy łączyć z cmentarzyskami kultury łużyckiej, zarejestrowanymi w pobliżu, o czym wspomniano powyżej (okolice obecnego teatru, Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 3 oraz klasztoru oo. kapucynów).

Przedmieście Santockie rysuje się jako obszar chętnie zasiedlany od epoki kamienia po czasy współczesne.

Ryc. 1. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Rzut poziomy. Inwentaryzacja murów wewnętrznych wg H. Kusłusza, z wykopami archeologicznymi oraz miejscami występowania warstw kulturowych wg M. Pytlak.

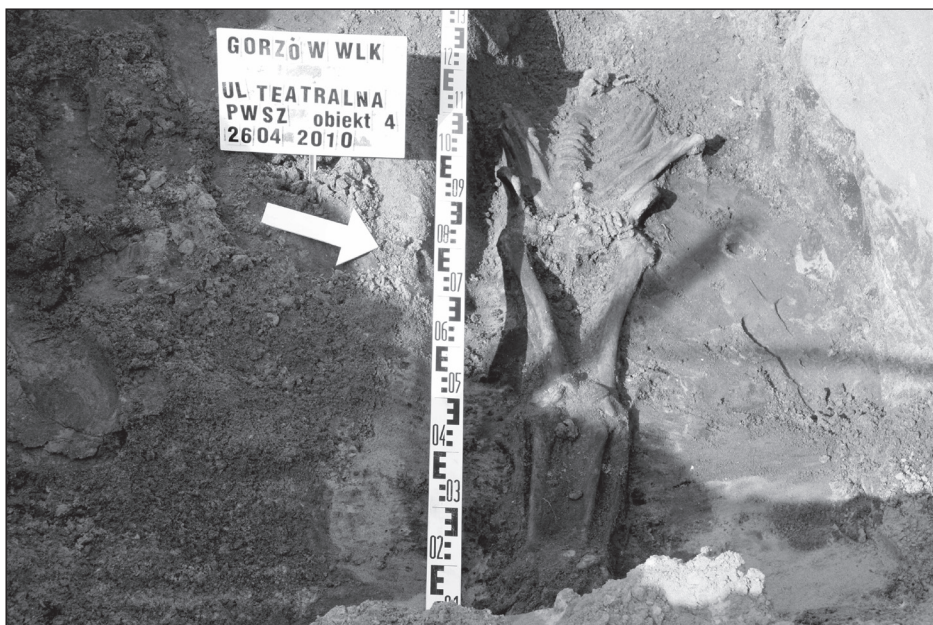
Fot. 1. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Remont budynku, fot. M. Pytlak.

Fot. 2. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Pochówek nr 1, fot. M. Pytlak.

Fot. 3. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Pochówek nr 2, fot. M. Pytlak.

Fot. 4. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Pochówek nr 3, fot. M. Pytlak.

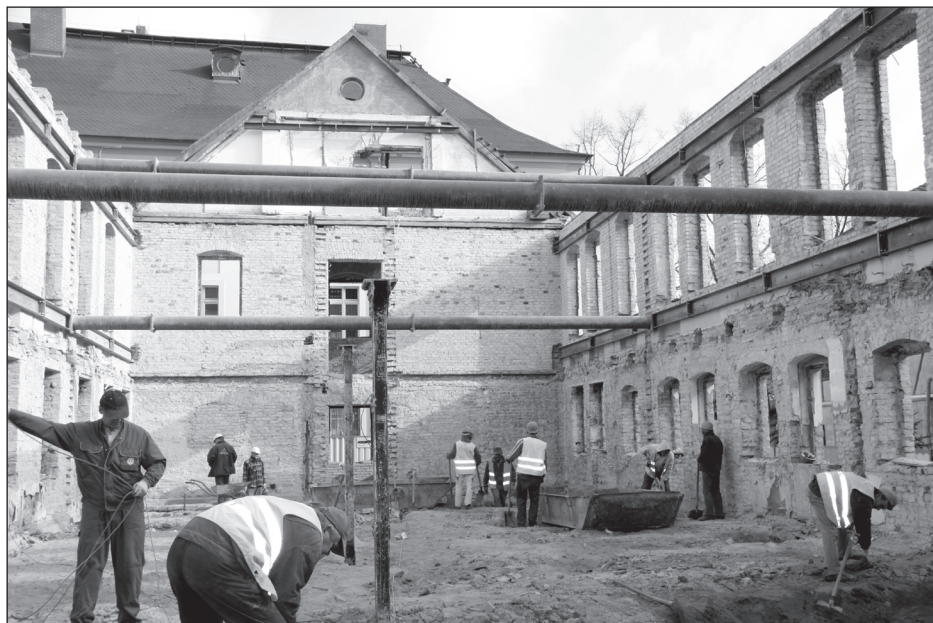
Fot. 5. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Pochówek nr 4, fot. M. Pytlak.

Fot. 6. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Czaszka, fot. M. Pytlak.

Fot. 7. Gorzów Wlkp., ul. Teatralna 25, budynek c. Jama nr 6, przekrój pionowy, fot. M. Pytlak.

Fot. 8. Gorzów Wlkp. ul. Teatralna 25, budynek C. Wnętrze budynku w trakcie prac remontowych, fot. M. Pytlak.